

РОЗДІЛ І

КОНЦЕПТ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ В ІСТОРИЧНІЙ НАУЦІ

УДК 930(477)+94(093)

ЧЕКАЛЕНКО Л.Д.

ДО ПИТАННЯ МЕТОДОЛОГІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЄДНАННЯ ІСТОРИЇ І ПАМ'ЯТІ

Диференційні підходи до дослідження явища пам'яті з погляду історичного минулого змусили автора звернутися до зазначеної тематики. В статті ми намагалися з'ясувати методіку дослідження взаємодії пам'яті та історії вітчизняними і зарубіжними ученими, виявити диференційність як методології, так і методів досліджуваних схем, зрозуміти класифікацію наявних стратегем.

Ключові слова: пам'ять, історія, методика дослідження, диференційність, класифікація.

Chekalenko L. The Question of the Methodology of Studying the Combination of History and Memory

Differential approaches to the study of the phenomenon of memory from the point of view of the historical past forced the author to address to the aforementioned subjects. In the article we have tried to find out the methodology of research of memory and history interaction by domestic and foreign scientists, to identify the differentiation of the studied approaches, to understand the classification of existing stratagems.

Keywords: memory, history, methodology of research, differentiation, classification.

Чекаленко Л.Д. К вопросу методологии исследования объединения истории и памяти

Дифференцированные подходы к исследованию явлений памяти с точки зрения исторического прошлого подтолкнули автора к необходимости обратиться к заявленной тематике. В статье мы стремились прояснить дифференцированность как методологии, так и методов анализа исследуемых схем, понять классификацию существующих стратегем.

Ключевые слова: память, история, методология исследования, дифференциация, классификация.

Історія і пам'ять. Поєднані спільною ідеєю, ці поняття стали однією з тем громадського обговорення тільки у ХХ столітті. Вирішальним поштовхом до цього, як можна припустити, було усвідомлення людством жахливих катастроф,

спричинених Першою і Другою світовими війнами. Водночас наукове дослідження зазначеної тематики розпочалося тільки від середини 1970-х рр. Які ж причини спонукали зростання наукового інтересу до цього явища? Поза сумнівом, це і пошук засобів запобігання війнам, відмова від війни як засобу розв'язання проблем, прищеплення суспільству почуття неприйняття війни як жорсткого засобу насильства, виховання молодого покоління у дусі толерантності і поваги, що можна зробити через відповідні ідеологічні стратегії навчання, де пам'ять і історія або історія пам'яті являють єдине ціле багатогранного процесу виховання. Зауважимо, що звернення до поглибленого дослідження історії пам'яті стало можливим тільки у «вікні» відлиги, в період пом'якшення протистояння двох ядерних блоків, саме на початку 1970-х рр. – першому етапі розгортання Гельсінського процесу.

Вмотивовані відповідними настановами демократичного врядування, кредо якого полягає в захисті прав людини, учені звернулися насамперед до теми Голокосту, відродження ідеї історичної відповідальності через обов'язок пам'ятати, засудження агресії і покарання агресора. Разом з тим було оновлено дещо призабуті напрями гуманітарної науки: соціальної історії, соціології війни, гуманітарного права.

Однак із часом, із втратою інтересу до позитивізму цікавість до цієї тематики поступово згасає і, як доводять дослідники, «бум пам'яті останніх років був переоціненим» [1, р. 5].

Тим не менше, *пам'ять залишилась постійною компонентою, що присутня в історіографічному ландшафті.*

Кожен дослідник знає, що чітке визначення уживаних понять і формулювань є запорукою половини успішності наукової роботи. У зв'язку з зазначеним постає питання про чітко визначений понятійний апарат, який відповідає сучасним вимогам і науковим стандартам, а також теоретичним

розробкам англо-американської, французької, російської і вітчизняної наукових шкіл.

Найслабшою ланкою в системі визначень, що підтверджують і наукові публікації, на наш погляд, є понятійне сполучення «історична пам'ять» [2]. У наукових мережевих порталах з'явилася навіть спеціальна інформаційна рубрика «Exploring the Past» (укр. – «Досліджуючи минуле»). Полеміка з цього приводу зайшла у глухий кут і єдиної думки щодо визначення поняття «пам'ять» немає. У такому разі й поняття «історична пам'ять» також доволі складно визначити, хоча дехто з дослідників і намагається це зробити. Більшість учених стверджують, що пам'ять є багатовимірною і складається з індивідуальної, родинної, колективної і суспільної пам'яті [3]. Таке визначення межує з описом різновидів одного явища, однак ніяк не є визначенням самого явища. Кожен зі згаданих різновидів є багатовимірним. З цими міркуваннями, як видно з публікацій, ніхто й не сперечається.

Наведемо кілька думок дослідників щодо такого явища, як єдність/протилежність історії і пам'яті. Професор Гарвардського університету Джонатан Хансен, який написав книгу з історії Гуантанамо, звернув увагу на розбіжності між історією та пам'яттю. Він стверджував, що існують конкретні зв'язки між історією, пам'яттю та судочинством, але існують і розбіжності між усіма трьома. Пам'ять, стверджує вчений, є абсолютною необхідністю існування історії (якщо ми вирішили забути про минуле, щоби рухатися далі, історія перестане існувати), але вона є недостатньою, обмеженою та специфічною.

Історія, з іншого боку, може бути упередженою, пропагандистською і елітарною. І все ж, згідно з Дж. Хансеном, *історія має одну явну перевагу перед пам'яттю: «історія розвивається через гіпотезу; пам'ять еволюціонує, але ніколи не розвивається»* [3]. З цього автор робить висновок, що пам'ять випадкова і несподівана. Люди можуть мати страшні спогади, і те, що ми

пам'ятаємо про минуле, може бути затьмарене нашими власними упередженнями і тим, що ми забуваємо поспіль. Крім того, у нас не вистачає здатності вибирати те, що ми хочемо пам'ятати.

Історики можуть використовувати первинні документи, щоби перевірити свої висновки про минуле, але пам'ять людини про події не може бути випробувана таким чином, а це ускладнює створення *колективної пам'яті*. Історія має свої обмеження, але через наявні артефакти вона може виправити свої похибки. Водночас пам'ять цього не зможе зробити. Отже, ми бачимо глибоке різночитання між історією і пам'яттю, що їх важко поєднати в одне ціле.

Інші автори, пояснюючи сутність такого явища, як «історична пам'ять», використовують *соціологічний підхід* і ділять пам'ять на сімейну, релігійну, національну. Критерієм визначення при цьому використовуються накопичені пам'ятні події, факти, явища. Визначають «історичну пам'ять» тільки як феномен, що стосується накопичення групами людей конкретних наративів про історичні події. Інші дослідники історичну пам'ять називають колективною пам'яттю або соціальною пам'яттю, що, фактично, є підміною понять. І ця соціальна пам'ять формується під впливом:

- сімейної пам'яті, яка є спогадами, що створюють сім'ї і передають власний досвід наступним поколінням;
- релігійної пам'яті, якщо релігія в конкретному суспільстві відіграє важливу роль зі збереження і, врешті, створення пам'яті;
- національної пам'яті, яка нагадує офіційну пам'ять, визнану нацією [4].

Ретроспективний аналіз наукових публікацій, історичних розвідок пам'яті приводить до висновку, що більшість досліджень англо-американської історичної і соціальної шкіл зосереджені на вивченні конкретних документів, що безперечно сприяє аналізу великого стосу різноманітних джерел:

текстових, візуальних або усних уявлень про минуле. У пошуку відповідей на поставлені питання автори звертаються до історичних фотографій, архітектурних пам'яток, артефактів загалом. При тому більшість дослідників визнають, що для вивчення та аналізу найскладнішою є *індивідуальна пам'ять* (shellshock) [4, 5].

Складним явищем для розуміння і пояснення поза *індивідуальною* виявилась *колективна пам'ять*. Зазначене, як у першому, так і в другому випадку пов'язано значною мірою з диференційним сприйняттям різними людьми здавалось би однакових подій і явищ. Особливо яскраво таке простежується у *дилемі «загарбник – жертва»*. Цікавий приклад щодо колективної пам'яті наводить Ліндсі Додд, який досліджує французьку усну історію про події Другої світової війни. Автор підкреслює доволі дивний феномен пам'яті: бомбардування союзниками території Франції згадується тільки окремими особистостями, однак замовчується на рівні всього суспільства. Таке явище названо автором «*чорною дірою французької пам'яті* про Другу світову війну [1, р. 37]. Інший дослідник, Розанна Кеннеді, у статті «Пам'ять, історія і закон» досліджує роль судочинства у формуванні колективної пам'яті. При цьому вона досконально вивчила Нюрнберзькі документи, що, однак, не внесло суттєвих доповнень до колективної пам'яті про Голокост [1, р. 55]. На думку Петра Новика, «колективна пам'ять спрацьовує вибірково; це форма міфотворчості, яка формується потребами соціальних груп [1, р. 57]. Історичний підхід до минулого, на думку автора, визнає складність подій у той час, як пам'ять має тенденцію все спрощувати, «щоби вписатись у залізобетонну форму культурного сценарію».

Цікавить дослідників і *візуальна пам'ять*. Так, Франциска Серафим робить цікавий висновок: зображення функціонують інакше, ніж тексти. Цю думку підтверджує і Джоан Тумблті: образ героїв Руху Опору у післявоєнній Франції культивувався через фільми, які «публічно фінансувались і

контролювались урядом» [1, р. 109]. Такі фільми фактично виконували роль ідеологічних джерел виховання суспільства і функціонували як історичні джерела в умовах відсутності інших писемних матеріалів, що були, як правило, глибоко засекреченими. Авторка також розглядає писемну форму пам'яті, яка часто виступає викликом офіційній [1, р. 115].

Сьюзан М. Стабіле, що вивчає явище *палімпсесту* [5] стверджує, що історична пам'ять – це не лише матеріальний об'єкт, але й метафора пам'яті. Нагадаємо, що *палімпсест* (грец. *παλίμψηστον*, від *πάλιν* – знову і *ψηστός* – зіскребений, лат. *Codex rescriptus*) походить зі Стародавньої Греції і означає рукопис, написаний на попередньо використаному пергаменті. Через дорожнечу пергаменту попередній напис стирався і писався новий. Це поняття пізніше поширилося і на наскельні рукописи первинного мистецтва, коли на стіни з напівстертими від часу розписами наносили нові зображення. Цей принцип використовували і середньовічні майстри, коли по попередніх давніх розписах у храмах або іконному зображенні малювали нові образи – згадаймо Софійський собор, Кирилівську церкву в Києві тощо.

Відтак, оригінальний «напис» на тлі історії (сама подія) поступово стирається і забувається, а пережитий досвід зберігається в пам'яті і буває закладений у переданій інформації. Отже, пам'ять змінюється з кожною *ітерацією*, тобто формується тоді, коли вона згадується. Це згадування ніби «перезаписується» у майбутньому і, як правило, замінюється новою пам'яттю.

Таким чином, роблять висновок дослідники, минуле існує тільки у вигляді фрагменту або загибелі, або як *синекдоха* [6]. Як прийом творення словесного образу синекдоха відома з античності і означає художній засіб, що створюється перенесенням найменування предмета з його частини на ціле і навпаки. Дослідниця Стабіле на прикладі антикварника XIX століття тлумачить потяг до історичних реліквій через збереження якоїсь їхньої частки, як, наприклад, камінчика, раковини з ракушняка стіни, шматка мармуру тощо. Таке явище

називається *палімпсестом*, що означає речі, полишені людьми, через які зберігається і повертається пам'ять.

Як розуміємо, у науковому вимірі дискусія між історією і пам'яттю існує й досі. Історик найчастіше скептично ставиться до усних свідчень, надаючи перевагу історичним фактам і археологічним артефактам. На противагу історії, яка може бути виправлена (переписана), пам'ять (за Хансеном) не розвивається, а стирається, перетворюючись на свою колишню тінь [7].

Російська наукова школа – послідовниця радянської системи, зі всіх пам'ятей надає перевагу *соціальній* [7]. При цьому *російські автори часто підмінюють соціальну пам'ять історичною пам'яттю*.

Наголос же робиться на різних підходах до розуміння терміну «історична пам'ять», а також на значенні історичної пам'яті в сучасному суспільстві. Виконуючи замовлення владних структур щодо посилення патріотичного виховання, російські учені доводять необхідність вироблення єдиної стратегії в питанні формування історичної пам'яті у сучасного покоління з боку держави, школи, інституту і соціальних інститутів. *Для сучасної російської історичної науки історична пам'ять сьогодні є одним з інструментів виправдання і підтримки владної вертикалі, в яких би формах і проявах вона не відбувалася*.

Назвати такий підхід щодо методології науковим не видається можливим, оскільки наука тут не простежується, а є політико-ідеологічним замовленням і завданням.

Українські дослідники звертають увагу на важливість історичної пам'яті для формування ідентичності українського народу. Приділяють увагу і вивченню історичної пам'яті, що стало повноцінно можливим тільки зі здобуттям Україною незалежності. Стверджують, що «історична пам'ять перетворюється на могутній засіб формування національної свідомості» [8].

Більшість вітчизняних дослідників (Я. Грицак, Л. Зашкільняк, Ю. Шаповал, Ю. Зерній, І. Гирич, С. Єсельчик, В. Масненко, В. Артюх,

О. Смоляр та ін.) щодо зазначеної проблеми схиляються до думки про диференціацію історичної пам'яті у різних регіонах країни, що може свідчити про сприйняття цього явища лише як накопичення історичного фактажу.

Оригінальний підхід до дослідження історичної пам'яті запропонувала, зокрема, В. Артюх, що розглядає її як угоду (культурну, ідеологічну) між різними варіантами *локальних* моделей пам'яті, що належать різним соціальним групам та політичним силам, які їх представляють [9]. Хоча у визначення «локальний» необхідно внести ясність: за якими критеріями автор визначає локальність? Згадавши понятійні, В. Артюх залишає поза увагою географічні, які є важливим фактором формування засад цього явища.

Зі всіх відомих вітчизняних розробок щодо пам'яті науковим підходом і об'єктивністю характеризуються роботи професора Н. Яковенко, на думку якої *«Історична пам'ять – красива метафора й не більше. Адже людська пам'ять про пережите зазвичай не сягає глибше трьох поколінь, тож ідеться про вигаданий образ минулого – певне колективне переживання, яке згуртовує спільноту. В цьому сенсі “історична пам'ять”, по суті, тотожна мітові, бо вибирає з хаотичного плину суцього лише якісь певні, потрібні спільноті, вартості, а також дає змогу долати тимчасовість і скороминущість життя окремої людини»* [9].

З таким висновком, тобто з дещо штучним поєднанням історії і пам'яті в єдине ціле, можна погодитись. При цьому необхідно згадати і політичний компонент, який присутній у «розкрутці» зазначеної теми. Саме на історичну пам'ять звернено увагу ідеологічною системою Російської Федерації, що висунула зазначену тезу в якості засобу патріотичного виховання заради опертя на соціальну масу для свого зміцнення, отримання дивідендів від суспільства і додаткових козирів задля підтримання власного іміджу, який дещо підупав в результаті Чеченської та Грузинської воєн. Саме російські владні структури через історичну пам'ять впритул займаються відповідною обробкою та

ідеологічним вихованням молодого покоління, а у старшого звернення до історичної пам'яті пов'язують лише з жертвами війни за «отечество». Таким чином, залишають історії і пам'яті тільки нішу «пам'ятати про позитивне минуле», часто блефуючи вигаданими героями та подіями.

Об'єктивним дослідникам цієї тематики підкажемо, що не науково вичленувати з історії і пам'яті тільки патріотизм та виховання. Необхідно вивчати це явище в комплексі, застосовуючи методологію всеохопних методів і підходів різноманітних наукових шкіл, які перебувають на різних континентах і мають різноманітне ідеологічне забарвлення. А там, де починається чиста політика – розгорається нечистоплотна гра на поняттях пам'яті та історії.

Отже, дослідження історичної пам'яті охоплює великий проміжок часу – від XIX століття до сьогодення, однак масштабне систематизоване її вивчення тільки розгортається. Це зумовлено цілим рядом концептуальних, економічних, політичних та інших чинників. Така ситуація спричиняє наявність кризових явищ у самоідентифікації українців, відсутність цілісного образу вітчизняної історії на рівні колективної пам'яті.

Джерела та література:

1. Citation: Mr Adam Timmins: Memory and History: Understanding Memory as Source and Subject edited by: Joan Tumblety, Abingdon, Routledge, 2013. 240 p. Reviewer: Mr Adam Timmins. URL: <http://www.history.ac.uk/reviews/review/1470>
2. What is historical memory. URL: <http://www.greensborotrc.org/intro.doc>
3. Understanding the Differences Between History and Memory. URL: <https://pastexplore.wordpress.com/2013/01/12/understanding-the-differences-between-history-and-memory/>
4. For the uninitiated, a palimpsest is “Paper, parchment, or other writing material designed to be reusable after any writing on it has been erased”. Definition taken from the Oxford English Dictionary. URL: <http://www.history.ac.uk/reviews/review/1356>
5. Patrick H. Hutton. Memories of trauma: problems of interpretation. History and Theory, 43 (2004). 258 p.
6. Синекдоха. Вікіпедія. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>

7. Ахметшина А. В. Понятие «историческая память» и ее значение в современном российском обществе. Материалы XXXVIII Международной научно-практической конференции «Актуальные вопросы общественных наук: социология, политология, философия, история» (Россия, г. Новосибирск, 23 июня 2014 г.). URL: <https://sibac.info/conf/social/xxxviii/38675>.
8. Васірук І. Феномен історичної пам'яті: історіографічний аспект. Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини, 2012. Вип. 9. С. 311-316. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ues_2012_9_37.
9. Артюх В. Зміст поняття історична пам'ять на тлі українських реалій. URL: soipro.narod.ru/documents/konf.../artuh.

Відомості про автора: Чекаленко Людмила Дмитрівна – доктор політичних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу теорії та методології всесвітньої історії ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України».